

DEĞERLENDİRMELER

Robert Dankoff, *An Evliya Çelebi Glossary. Unusual, Dialectal and Foreign Words in the Seyahat-name. Turkish Sources XII.* Harvard University 1991. 131 s.

Robert Dankoff'un eseri beni eski günlere götürdü.

Yıl 1951... Türk Dil Kurumu Derleme-Tarama Kolu başkanı Ömer Asım Aksoy, eski derleme ve tarama çalışmalarını gözden geçirerek değerlendirmek ve bu yoldaki çalışmalara ilişkin sorunları tartışmak üzere küçük bir kurul oluşturmuştu. Bu kurula Türk Dil Kurumu Yönetim Kurulu üyesi olarak beni ve A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Hungaroloji Enstitüsünde uzman olarak görev yapan Dr. János Eckmann'ı çağırılmıştı. Kurulda Ömer Asım Aksoy'un yanında Derleme-Tarama Kolu uzmanlarından Dehri Dilçin de yer almıştı.

Kurulda yeni derleme çalışmalarında *Türkiye'de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi*'nden daha sağlam bir yol ve daha bilimsel bir yöntem muhtaç olduğumuz üzerinde duruldu. Bu konuda Dr. János Eckmann'la uzun tartışmalar yaptığımı hatırlıyorum. Değerli çalışma arkadaşım söz derlemelerinde yerel ağızların bütün ses özelliklerinin gösterilmesi gerektiğinden söz ediyordu. Kurulda yaptığım konuşmada, ağızlardan yapılan derlemelerde yerel ses özelliklerinin değerlendirilemediğine tanık olduğumuza dile getirmiştım. Derleme çalışmalarına katılanların diyalektoloji uzmanı olmadıkları için yerel verilerin ses özelliklerini titizlikle yazıya geçirememelerini doğal karşılamak gerektiğini vurgulamıştım. Örneğin fonetik ve diyalektoloji öğretimi görmemiş kişilerin ağızlarda kullanılan kapalı e'yi açık e'den ayırt edebilecekleri veya η sesini ayırt edebilecekleri beklenemez. Eckmann'ın kapalı e ve η seslerinin gösterilmesi gerektiği yolundaki görüşüne Ömer Asım Aksoy da katılmıştı. Ama sonunda ne yazık ki benim dediğim çıktı.

Anadolu'da yazılmış eski eserlerden yapılan taramalarda ise büyük eksiklikler göze çarptığını bildirmiştim. Örnek olarak, *Osmanlıcadan Türkçeye Söz Karşılıkları Tarama Dergisi*'nde (1, İstanbul 1934) Evliya Çelebi'nin anıtsal eserinden yalnız 62 veri çıkarıldığını söylemiştim. "Tarama Dergisi'nin kaynakları" bölümünde açıklandığı gibi, *Seyahatname*'nin bir aralık taranmasına girişilmiş ve bu iş eski müderrislerden Ahmet Naim beye verilmişti. Ancak "faydası mahdud olacağı görülerek" bundan vazgeçilmişti. Eserin yalnız I. cildinden 62 veri çıkarılmıştı.

Tarama Dergisi'nden sonra 1943–1957 yılları arasında yayımlanan *Tarama Sözlüğü*'nde ve 1963–1972 yılları arasında yayımlanan yeni *Tarama Sözlüğü*'nde Evliya Çelebi *Seyahatnamesi*'ni Behçet Yazar'ın taradığını öğreniyoruz: “Tarama, basılmış kitap üzerinden yapılmıştır.” Taramacının, Evliya Çelebi'nin eserinden *Tarama Sözlüğü* için kaç fiş çıkardığını bilmiyoruz.

O sırada Türkçe *tabur* sözünün kökeni üzerinde duruyordum. Bu açıdan *Tarama Sözlüğü*'ne bakmıştım. Sözlükte *tabur*'a ilişkin yalnız bir tek veri yer almıştı. Ancak bu veri, “Evliya Çelebi XVII. yüzyıl” olarak açıklanmıştı. *Seyahatname*'nin cildi ve sayfası belirtilmemişti. Bu durumda beni ilgilendiren veriyi kontrol edemediğimden söz etmişim.¹

Bu olayı anlattıktan sonra *Tarama Sözlüğü*'nün yeni baskısında yazar ve eserlerin yüzyılı yerine yazar ve eserlerin adlarının ve sayfa numaralarının verilmesini önermişim. Ayrıca, taramalarda basılmış kitaplar yerine yazmaların kullanılmasına ağırlık verilmesi üzerinde durmuşum. Bundan başka, *Tarama Sözlüğü*'nün yeni baskısında verilerin kaynaklardaki yazımlarıyla olduğu gibi yer almasının şart olduğunu vurgulamışım.

Kurulda *Tarama Sözlüğü* üzerine yapmış olduğum konuşmalar, Derleme-Tarama Kolu başkanına birçok şey öğretmişti. Bu toplantıdan sonra Ömer Asım Aksoy, *Tarama Sözlüğü*'nün yeni baskısında verilerin geçtiği yerlerin sayfa (ve cilt) numaralarını eklediği gibi, verilerin eski yazımlarını da vermiştir. Bu yolla eski yazımları göz önüne alarak verilerin okunmasının kontrol edilmesi kolaylaşmıştır. Ne yazık ki *Tarama Sözlüğü*'nün yeni baskısında da *Seyahatname*'nin taranması “basılmış kitap üzerinden yapılmıştır.”

Eski eserlerin Arap yazısıyla yapılan baskılarına güvenilebilir mi? Özellikle yeni yazıya çevrilen eserlere güvenmek güçtür. Bu bakımdan Zuhuri Danışman'ın Evliya Çelebi baskısı (İstanbul 1969–1971) düşündürücü bir örnektir.

Tarama Sözlüğü'nde Evliya Çelebi'nin eserinden alınma verilerin sayısını bilmiyoruz. Ne var ki Behçet Yazar'ın *Seyahatname*'den çıkardığı fişlerin büyük bir sayı tuttuğu söylenemez, sanırım.

(1) J. Németh de “Neuere Untersuchungen über das Wort *tábor* ‘Lager’” (*Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* III, 1953, 431–446. s.) başlıklı yazısında (437. s.), *Tarama Sözlüğü*'nde yalnız yazar veya eser adlarının ve yüzyılın verilmesiyle yetinilmesi üzerinde durmuştu: “(Das Wörterbuch gibt leider nie an, wo sich ein Zitat befindet, führt bloss den Namen des Verfassers oder des Werkes und das Jahrhundert, aus dem das Zitat stammt, an.)”

Buna karşılık Dankoff'un sözlüğünde birkaç bin sözün geçtiğini görüyoruz.

Dankoff, sözlüğünün İngilizce alt başlığında "Unusual, Dialectal and Foreign Words in the Seyahat-name" üzerinde durduğunu açıklamıştır. Bu başlık Türkçe olarak "Seyahat-name'deki Yabancı Kelimeler, Mahallî İfadeler" biçiminde verilmiştir. Buna göre, Türkçe başlıkta İngilizce *unusual* kaydının yer almadığı anlaşılıyor.

Dankoff'un sözlüğünde yer alan birkaç veri üzerinde duralım mı?

alacıq "tent" (11. s.) maddesinde Dankoff, *Tarama Sözlüğü*'ne bir gönderme yapmakla yetinmiştir. Yazarın Ulla Johansen'in "Alačyq" (*Reşid Rahmeti Arat için*. Ankara 1966. 286–305. s.) başlıklı yazısını vermemesini bir yana bırakabiliriz. *Derleme Sözlüğü*'nde yerel ağızlarda kullanılan belli başlı biçimler toplanmıştır. Bu sözlükte geçen *alacık* (*cilacık*) "kulübe" biçiminin *alacık* diye düzeltilmesi gerektiğini "Sirça Köşkte..." (*Türk Dili* 1992/II, 161–213. s.) yazımda ortaya koymuştum (200–202. s.)

Ulla Johansen'in yazısında açıkladığı gibi, *alacık* yabancı bir söz değildir. Bu bakımdan *Seyahatname*'deki "yabancı kelimeler" ile "mahallî ifadeler"i içine aldığı bildirilen bu sözlükte *alacıq* biçimine yer verilmesini yadırgadığımızı saklamayalım.

Sözlüğün İngilizce başlığında "Unusual, Dialectal and Foreign Words in the Seyahat-name"den söz edildiği göz önüne alınırsa, *alacıq*'a sözlükte yer verilmesinin sebebi anlaşılabilir. Ne var ki yerel ağızlarda büyük bir yaygınlık kazanmış olan *alacık*'ın kültür dilimizde de *alaçık* olarak geçtiğini biliyoruz.

Dankoff, *baraq* "shaggy (dog)" (16. s.) sözünde *tügli b. kelp* gibi örneğini vermekle yetinmiştir. Onun "Baraq and Burāq" (*Central Asiatic Journal* XV, 1971, 102–117. s.) başlıklı yazısında *barak*'ın kökenine ilişkin ilginç gözlemler yer almıştır. Yazar her nedense bu yazısını vermemiştir. Ayrıca, Ali Rıza Yalçın'ın "Barak ve Burak" (*Türk Folklor Araştırmaları* 4/75. sayı, Ekim 1955, 1195–1196. s.) başlıklı yazısı da ilginçtir. István Mándoky, "Néhány kun eredetű nagykunsági tájszó" (*Nyelvtudományi Közlemények* LXXIII, 1971, 367–370. s.) Macar ağızlarında kullanılan *barág* "uzun tüylü çoban köpeği" biçiminin Kumanca bir ahntı olduğunu ortaya koymuştur (368–370. s.)

Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish* (Oxford 1972) adlı sözlüğünde *barak* üzerine bilgi vermişse de (360. s.), Dankoff'un 1971'de çıkan yazısından söz etmemiştir.

Bundan başka, *bereklik* "bataklık" (17. s.) biçimi de üzerinde durulmaya değer bir veridir. Yazar, Macaristan bölümünde geçen bu veriyi ? işaretiyle *Derleme Sözlüğü*'nde gördüğümüz *bara* "göl, bataklık" ve *bere* "su yatağı" gibi birtakım verilerle birleştirmiştir. *Derleme Sözlüğü*'nde *bara*'nın Vidin, Bulgaristan, Drama, Selanik'te "göl" olarak kullanıldığı bildirilmiştir. Ayrıca, Bursa'nın Karacabey ilçesine bağlı Karakoca köyünde *bara*'nın "bataklık" olarak geçtiğini görüyoruz. Andreas Tietze, "Slavische Lehnwörter in der türkischen Volkssprache" (*Oriens* X, 1957, 1-47. s.) başlıklı yazısında (2. madde), *bara*'nın Bulgarcadan alındığını açıklamıştı (Bulg. *bara* "Sumpf, Lache, Pfrütze"). Tietze, Rumca *μπάρρα* "Sumpf" biçimini de vermişti. Karakoca köyünden derlenen *bara*'nın Balkan göçmenlerinden alındığı açıktır. Ayrıca, *bara*'nın Evliya Çelebi'nin kullandığı *bereklik* biçimiyle birleştirilemeyeceği de açıktır.

Bundan başka, *bereklik*'le Sinobun Boyabat ilçesinde "suyun aktığı yer, su yatağı" olarak kullanılan *bere* biçimi arasında da bir bağlantı kurulamaz. Evliya Çelebi'nin kullandığı *bereklik* biçimi Macarca *berek* "Moor" sözünün Türkçe *-lik* ekiyle kurulmuş bir biçiminden başka bir şey olamaz. Evliya Çelebi'nin yabancı dillerden alınma sözlere Türkçe ekler getirmekten geri durmadığını biliyoruz.

Macarca *berek* sözü Sırp-Hırvatçaya *bereg*, *berek* "Sumpf" olarak geçmiştir (László Hadrovics, *Ungarische Elemente im Serbokroatischen*. Budapest 1985. 140-141. s.)

çevriş "inferior cooking fat" (27. s.) sözüne *ç. yağından mûm yaparlar* örneğini veren Dankoff, yerel ağızlarda kullanılan *çevriş* "yemek suyu" biçimini de saymıştır.

Tarama Sözlüğü'nde *çevriş* (*çerbiş*) biçimi "iç yağı" ve "yağlı et suyu" olarak yer almıştır. Ancak Dankoff bu biçimi vermemiştir. Bu sözün Farsçadan alındığını biliyoruz (Far. *çerbiş*). Buna göre, Evliya Çelebi'nin kullandığı *çevriş* biçiminin *métathétique* bir biçim olduğu açıktır. Andreas Tietze, "Persian Loanwords in Anatolian Turkish" (*Oriens* 20, 1967, 125-168. s.) başlıklı yazısında *çevriş*'in kökeni üzerinde durmamıştı. Çünkü onun kullandığı *Söz Derleme Dergisi*'nde yerel ağızlarda geçen *çevriş* ve *çevriş* biçimleri yer almamıştı.

Tarama Sözlüğü'nde *çevriş* (*çerbiş*) biçimi verilmişse de, Evliya Çelebi'nin eserinde geçen veri değerlendirilmemiştir.

çırnıq “a small boat” (27. s.) sözünün *ç. qayıqlar ve bir gemi değil bir ç. bile geçemez, balıq ç.ları* gibi birkaç örnekte geçtiğini görüyoruz. Yazar, *Tarama Sözlüğü*’nde geçen Solakzade’den alınma bir veriye göndermede bulunmakla yetinmiş, ancak bu sözün kökenine ilişkin bir açıklama yapmamıştır. Henry ve Renée Kahane ile Andreas Tietze’nin *The Lingua Franca in the Levant. Turkish Nautical Terms of Italian and Greek Origin* (Urbana 1958) adlı eserinde *çırnık* sözü üzerinde özel olarak durulmamıştır. Yazarlar, eserin giriş bölümünde (8. s.) “boat used on the Danube” anlamında kullanılan *çernik*, *çirnik*, *çırnik*’ın Slavca bir alıntı olduğunu bildirmekle yetinmişler, Slavca karşılığını vermemişlerdir. Ancak, bu bölümdeki sözler eserin dizinine alınmamıştır. Bu açıdan Dankoff, *çırnık*’ın kökenine ilişkin bilgi vermemiştir. Bundan başka, *çırnıq*’ın bu gün yerel ağızlarda *çırnik*, *cırnik* ve *cirnik* “iki başı eğri balıkçı veya tahıl kayığı” olarak saklandığı da yazarın gözünden kaçmıştır. Andreas Tietze, “Slavische Lehnwörter in der türkischen Volkssprache” (*Oriens X*, 1957, 1-47. s.) başlıklı yazısında da *çırnik*’ın Slavca bir alıntı olduğunu belirtmekle kalmıştır (2. s.).

Tarama Sözlüğü’nde Evliya Çelebi’nin *Seyahatnamesi*’nde geçen bu verilerin de taranmadığı göze çarpıyor.

demkeş “a type of pigeon” (30. s.) bu gün Konya’da “dem çeken, beyaz kahverengi ve siyah renkleri olan güvercin türü” olarak saklanmıştır. Mehmet Özmen’in verdiği bilgiye göre, *demkeş* “çift takkeli olur. Ahır kuşudur. Fazla uçmaz. Kahverengi demkeşle gut birbirine benzer, ancak kuğurmalarından ayırt edilebilirler. Demkeş geniş paçalı ve iri vücutlu olur.” (*Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 1, 1981, 170. s.). J. Németh’in bildirdiğine göre (*Die Türken von Vidin. Sprache, Folklore, Religion*. Budapest 1965) Vidin’de *demkeş* “eine geschätzte Taubenart (weiß, rauhfüßig)” olarak kullanılmaktadır (385. s.).

dübek “mortar” (34. s.) bizim *dibek* sözünün eski biçimidir, Dankoff’un da yazdığı gibi. Evliya Çelebi’nin kullandığı bu biçim de *Tarama Sözlüğü*’nde yer almamıştır. *Dibek* (*Türk Dili XXX*, 1974, 761-764. s.) başlıklı yazımda *dübek*’in *dövmek* (< *dögmek*) kökünden geldiğini ortaya koymuştum.

düğe “calf” (34. s.) sözü bu gün dilimizde *düve* olarak kullanılmaktadır. Dankoff, *Tarama Sözlüğü*’ne bir gönderme yapmakla yetinmiştir. Bu sözün *Divanü Lügati’t-Türk*’te *tüğe* biçiminde geçtiğini biliyoruz. Daha çok bilgi edinmek için bk. Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford 1972. 478. s.

Dilimizde bu gün de yaşayan bir söz olan *düve*’ye “unusual” sözleri içine alan bir sözlükte yer verilmesi ilk bakışta düşündürücüdür. Sözlükte

buna benzer birtakım verilerin geçtiği göze çarpıyor. Ancak, bu konuda yazarın kullandığı ölçüyü uzun uzun tartışmak istemiyoruz.

Tarama Sözlüğü'nde *Seyahatname*'de geçen bu veriye de yer verilmiştir.

emildeş "milk brother" (35. s.) Tatarca bir veridir. István Vásáry, "The institution of foster-brothers (*emildäs* and *kökäldäs*) in the Chingisid states" (*Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* XXXVI, 1982, 549-562. s.) başlıklı yazısında Türk diyalektlerinde kullanılan biçimler üzerinde durmuştu. Tatarcada kullanılan *emildeş*'e karşılık Türkçede "süt kardeş" olarak *emikdaş* biçiminin kullanıldığını görüyoruz (*Tarama Sözlüğü*).

eyne, ayne "Friday mosque" (37. s.) da Evliya Çelebi'nin sık sık kullandığı bir sözdür. Yazar, *Seyahatname*'de bu sözün geçtiği yerleri sıralamıştır. Ancak *Tarama Sözlüğü*'nde bu verilerin yer almadığı göze çarpıyor.

Yerel ağızlarda ve yer adlarında saklanmış olan belli başlı biçimleri *Ezine* (*Türk Dili* 1991 /I, 91-98. s.) başlıklı yazımda toplamıştım. O yazımda *eyne*'nin kökeni üzerinde de durmuştum.

gölemez "a milk dish" (41. s.) sözünün yerel ağızlarda geçtiğini bildiren Dankoff, *Tarama Sözlüğü*'nde *göremez* biçimine yer verildiğini açıklamış, benim *Ömer Asum Aksoy Armağanı*'nda (Ankara 1978) çıkan yazımı vermiştir.

Tarama Sözlüğü'nde *göremez* biçimine yer verilmişse de, *Seyahatname*'de geçen *gölemez* yan biçimi değerlendirilmemiştir.

gövezi "purple" (41. s.) biçimine gelince: Dankoff, *Tarama Sözlüğü*'nde geçen *güvezi*'yi verdikten sonra *Derleme Sözlüğü*'nde geçen verilere bir gönderme yapmıştır. Bu gün bu sözün dilimizde daha çok *güvezi* olarak kullanıldığını görüyoruz. Türkçeden Arapçaya كوازی, كویزی "purpurrot" olarak geçmiştir (A. Fischer: *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* LXXIII, 1919, 197-198. s.).

hın̄to, xın̄tov "a type of carriage" (43. s.) Macarca bir sözdür. Macarca karşılığı *hintó*'dur. Buna göre, *hın̄to, xın̄tov* diye okunması gerekmez mi?

László Hadrovics (*Ungarische Elemente im Serbokroatischen*. Budapest 1985) Macarca *hintó*'nun Sırp-Hırvatçaya *hintov* (ve *intov*) olarak geçtiğini ortaya koymuştu (364-365. s.).

Bunun gibi, *mujiq* (58. s.) (< Rusça *mużik*) biçimi de çarpıcı ve düşündürücüdür.

ımlıq “neutered” (rooster) (44. s.) de üzerinde durulmaya değer bir veridir. Dankoff, *xorolar ve semiz beslenmiş ı. tavuqları* örneğini vermiş, ayrıca bu veriyi *Tarama Sözlüğü*’nde geçen *ımlık etmek* “horozu enemek” örneği ile karşılaştırmıştır. Bu söz yerel ağızlarda da saklanmıştır. *Derleme Sözlüğü*’nde *ımlık*’ın Konya’da “enenmiş hayvan”, Gazi Antep’te ise “enenmiş horoz” olarak yaşadığı bildirilmiştir. Ömer Asım Aksoy, *Gaziantep Ağzı* adlı kitabının III. Sözlük bölümünde bu veriye yer vermiştir. Muğla’da *ımlık* yerine *ımlık* biçiminin geçtiğini görüyoruz. Isparta’nın Eğirdir ilçesine bağlı Kesme köyünde *ımlık* “husyesiz doğan hayvan” olarak kullanılmaktadır. Son olarak, Konya’da erkek pilice *ımlık* adının verildiğini öğreniyoruz. *Derleme Sözlüğü*’nde *ımlık* ile *ımlık* biçimleri birleştirilmemiştir.

kerevke “a type of armor” (49. s.) da ilginç bir veridir. Yazar, *k. ve Qabartı ve Dağıstani ve Qumuqi zırklar, k. zirehi, kübe k. zırx* gibi birtakım örnekler saymışsa da, bu yolda daha çok bilgi vermemiştir.

“Çağatay Lûgatleri Hakkında Notlar” (*A. Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* VIII, 1950, 145-163. s.) başlıklı yazımın sonunda yaptığım bir ekte *Seyahatname*’de geçen bu veri üzerinde durmuştum. O yazımda bu sözün Çağatay sözlüklerinde *کرفک* olarak geçtiğini bildirmiştim. József Thúry (*A Behdset-ül-Lugat ezimü csagataj szótár*. Budapest 1903) *Behcetü’l-lûgat* adlı Çağatayca sözlükte *کرفک* olarak geçen bu sözü *gerfeke* “zırh” diye okumuştur. Thúry, Pavet de Courteille’in sözlüğünde bu sözün yanlış olarak *کرفک* “cotte de mailles qu’on appelle aussi ساوت” biçiminde geçtiğini de bildirmişti. Pavet de Courteille’in saydığı veri gibi, Şeyh Süleyman efendi sözlüğünde gördüğümüz *کرفک* biçimi de yanlıştır. Thúry, Pavet de Courteille ve Şeyh Süleyman efendinin verdikleri biçimin yanlış olduğunu belirtmişse de, Zenker sözlüğünde de bu verinin *کرفک* olarak yazıldığını görmemiştir. Zenker, bu biçimin nasıl okunacağını açık olarak kestirememiş ve sözü yalnız Arap yazısıyla *t¹ کرفک* biçiminde yazmakla yetinmiştir. Ne var ki benim inancıma göre, *Behcetü’l-lûgat*’e dayanarak *کرفک* biçiminin yanlış olduğunu ileri süren Thúry’nin bunu *gerfeke* diye okuması da yanlıştır.

Bu inancımı ispat edecek en sağlam tanık olarak, bu sözün çağdaş Türkler arasında yaşadığını gösterebilirim. Radloff’a göre, Kazaklar arasında

(1) Zenker’in bu sözü *t* (turd) diye göstermesi yanlıştır, doğrusu *to* (turd oriental) olacaktır.

kereüke sözü “der Panzer” anlamına geldiği gibi, Kızgızlar arasında da *kürökö* “der Panzer” demektir. K. K. Yudahin (*Kirgizsko-russkij slovar*. Moskova 1965) *küröökö* (veya *küröökö ton*) sözünü “altın işlemeli (dokumalı) gömlek” olarak vermiştir. Bu sağlam veriler, Çağatayca كرنك sözünün *kerefke* diye okunacağını açıktan açığa göstermiştir.

Abdülkadir İnan. “Evliya Çelebi’nin “Heşdek”leri hangi ulus?” (*Türk Kültürü* I, 3. 1963, 33-35. s.) başlıklı yazısında (33. s.) bu veriyi *kürevke* diye okumuştur.

Yazar, *lazut* “a type of millet” (52. s.) için yalnız *Derleme Sözlüğü*’nde geçen *lazut* (*lazot*) “mısır” biçimini vermiştir. “Sırça Köşkte...” (*Türk Dili* 1990 /I, 1-78. s.) başlıklı yazımda (29-30. s.) mısıra verilen bu ilginç ad üzerinde durmuştum.

Dankoff, Evliya Çelebi’nin birkaç yerde kullandığı *nadaz nadaz* “turning over the soll; preparing fallow ground for sowing” (60. s.) sözünü Redhouse’un verdiği *nadaz, nadas* biçimleriyle birleştirmiştir. Yerel ağızlarda kullanılan biçimler *Derleme Sözlüğü*’nde verilmemişse de, ortak kültür dilimizde *nadas*’ın “tarlayı sürerek dinlenmeye bırakmak” anlamında kullanılan *nadas etmek* sözünde geçtiğini biliyoruz. Dim. Theodoridis, “Türkeitürkisch *nadas*” (*Zeitschrift für Balkanologie* IV, 1966, 146-148. s.) başlıklı yazısında *nadas*’ın Rumcadan alındığını ortaya koymuştu.

nezkep “woman’s headcover” (61. s.) sözü yerel ağızlarda daha çok *nezgep* olarak saklanmıştır. *Derleme Sözlüğü*’nde *nezgep*’in Manisa, Samsun, Antalya illerinde kullanıldığı bildirilmiştir. Samsun’un Teke köyünde *nezgeb* olarak geçtiği tespit edilmiştir. Sinop’tan *nezgip* biçimi, Ayancık ilçesinden ise *nezkep* biçimi derlenmiştir. Trabzon’un Yenicuma köyünde *nezgep bağı*, “nezgebin düşmemesi için çenenin altına ve saçların dibine bağlanan bağ” olarak kullanılmaktadır.

nodul “oxgoad” (61. s.) sözünün Rumcadan alındığını biliyoruz. Bu yolda bilgi almak için bk. Christos Tzitzilis, *Griechische Lehnwörter im Türkischen (mit besonderer Berücksichtigung der anatolischen Dialecte)* (Wien 1987. 343. madde). Yalnız Antalya’dan derlenen ve Tzitzilis’in saymakla yetindiği *sudul* biçiminin bir yazım yanlışından başka bir şey olmadığını ortaya koymuştum (*Türk Dili* 1990 / I, 20-21. s.).

oqra “an intestinal parasite” (62. s.) da ilginç bir veridir. Yazar bu veriyi yerel ağızlarda “bir çeşit kurt” olarak kullanılan *okra* biçimiyle doğrulamıştır. Dilimizde kullanılan *okra* biçiminin Tatarca karşılığı *ukra*’dır.

Tarama Sözlüğü'nde bu veriyi de bulamadım.

otağa "plume" (63. s.) da değerli bir veridir: *başına bir mücevher serdâr o.sı şoqub* örneğinde geçen bu veri de *Tarama Sözlüğü*'nde yer almamıştır.

Dankoff, *pusat* (68. s.) sözünün "armor" anlamına geldiğini bildirmişse de, kökeni üzerinde durmamıştır. Andreas Tietze, "Türkeitürkisch: posat, pusat" (*Festgabe an Josef Matuz. Osmanistik-Turkologie-Diplomatik* herausgegeben von Christa Fragner und Klaus Schwarz mit einem Vorwort von Bert G. Fragner. Berlin 1992. 303-309. s.) başlıklı yazısında bu yolda ilginç bilgiler vermiştir. Dankoff'un eseri 1991'de çıkmıştı. Bu bakımdan yazarın, Tietze'nin bu yazısını görmemesi doğaldır.

qut, quṭ "a type of pigeon" (77. s.) sözünün *qırmızı çaqşırlı q. güvercin, sâde q. ve tâclı q. ve çaqşırlı q., qırmızı tepeli ve ayağı çaqşırlı q. güvercini* örneklerinde geçtiğini bildiren yazar, yerel ağızlarda geçen *kıyt* "adi ev güvercini" (Urfa) ve *kunt* "tepelikli, gagasının üstü güllü, ayakları çakşırlı büyük bir çeşit güvercin" (İzmir) biçimlerini vermiştir. Urfalı Kemal Edip, *Urfa Ağız* (Ankara, 1991) başlıklı küçük eserinde, *Derleme Sözlüğü*'ne Urfa'dan "ev güvercini" olarak gönderilen veriyi doğrulayacak bir bilgi vermemiştir. Ancak Urfa'da "yaban güvercini" olarak *dağkıtı, dağ kıyıtı* biçiminin geçtiğini görüyoruz. Urfa'dan derlenen bu veriler İzmir'in Tire ilçesinde kullanılan *kunt* biçimiyle birleştirilemez. Buna karşılık *kunt* biçimiyle Evliya Çelebi'nin verdiği *qut, quṭ* sözü arasındaki bağ açıktır. Tire'den gönderilen *kunt* biçimindeki *-n-*'nin ikincil bir ses olduğu anlaşılıyor. Yerel ağızlarda *-t*'den önce ara sıra bir *n* sesinin türediğini görüyoruz. Örneğin "çimlenmiş buğdayın kaynatılmasıyla yapılan bir çeşit yemek, tatlı" olarak kullanılan *uğut* (Bolu, Zonguldak, Kastamonu, Çankırı, Tokat, Sivas, Yozgat) adı Samsun'da *uğunt* biçimini almıştır.

Derleme Sözlüğü'nde Karaman'da kullanıldığı bildirilen *kundala* "deve tüyü renkli güvercin" biçimi *kunt ala* birleşmesinden oluşmuş bir addır. Güvercin türlerinde *ala* sık sık kullanılan bir renktir.

Evliya Çelebi'ye borçlu olduğumuz veriyi Konya'da kullanılan *gut* biçimiyle doğrulayabiliriz. Mehmet Özmen, "Konya'da Güvercincilik" (*Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 1, 1981, 157-189. s.) başlıklı yazısında (174. s.), Konya'da *gut*'un "açık veya koyu kahve renkli, kamyş paçalı, uzun gagalı, çift takkeli, asıl özelliği dem çekmek olan, fazla uçmayan ve takla atmayan güvercin türü" olarak geçtiğini bildirmiştir. Yazara göre, *gut* bir süs kuşudur.

Mehmet Özmen (162. s.) *gut*'un yabancı kökenli bir söz olduğunu bildirmişse de, hangi dilden alındığını belirtmemiştir.

Son olarak, bu verinin Vidin (Bulgaristan) ağzında da *gut* (~*gutmaq*) 'Taubenart, die während des Fluges nicht kreist' (J. Németh, *Die Türken von Vidin. Sprache, Folklore, Religion*. Budapest 1965. 330. s.) olarak saklanmış olduğunu dile getirelim.

rabāt "suburb, area outside town wall" (78. s.) da ilginç bir veridir. Dankoff, kökenine ilişkin birtakım karşılaştırmalar yapmıştır. Fuad Köprülü "Vakfa ait tarihî istilâhlar. Ribât" (*Vakıflar Dergisi* Sayı: II, 1942, 267–278. s.) başlıklı yazısında bu yolda değerli bilgiler vermiştir.

raqa "a type of tree or shrub" (78. s.) sözüne gelince: Yazar, bu sözü? işaretiyle Arapça *ruqayta* "espèce d'herbe" (Dozy) sözüyle birleştirmiştir.

Evliya Çelebi açık olarak ağaçtan söz etmektedir. Bu bakımdan Arapçada "bir tür ot" olarak kullanılan *ruqayta* ile birleştirilmesi kolay değildir.

Benim inancıma göre, *raqa* Slavca bir alıntıdır. Bulgarcada *rakyta* "Salix viminalis" olarak kullanılmaktadır (Nayden Gerov, *Rečnik V. Plovdiv* 1904. 71. s.). Sırpçada ise *rākita* "Salix caprea, viminalis" olarak geçmektedir. Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* (III, Zagreb 1973. 102–103. s.) adlı sözlüğünde Sırp-Hırvatça *rākita*'nın Slavca karşılıklarını gözden geçirmiştir. Güney Slavcadan Macarcaya *rekettye* olarak geçmiştir (István Kniezsa, *A magyar nyelv szláv jövevényzsavai*. I. köt. 1. rész. Budapest 1955. 460–461. s.).

Dankoff, *seklem* "sack" (81 s.) sözü için *s. ta 'bir etdikleri yedişer sekizer qanğâr-ı 'osmānî gelir çuvalları onar adam qaldırup, be-her sene... İslambola qırq elli biñ s. ya'nî çuval beyâz ve xâş ve raqıuq un gelir* gibi açık örnekler vermiştir. Ayrıca, *seklem*'in *Derleme Sözlüğü*'nde geçtiğini de bildirmiştir.

Buna karşılık *Tarama Sözlüğü*'nde *seklem*'e yer verilmediğine tanık oluyoruz.

tostağan "large bowl with handle" (92. s.) sözünün *qulplı qadeh, çömçe ve çapçaq* olarak açıklandığını anlatan yazarın, W. Radloff'un sözlüğünde geçen Kırgızca (yeni terminolojiye göre Kazakça) *tastağan* "eine kleine Holzschüssel" sözüne dayandığı anlaşılıyor.

Jean Deny, "Le toast et le verre à boire: à propos du russe *stakán*" (*Revue des Études slaves* XXVIII, 1951, 43–49. s.) başlıklı yazısında (44. s.)

Evliya Çelebi'nin *Seyahatname*'sinde geçen bu veriyi Kırım ağızına göre *tustagan* diye okumuştur. Yazar, bu biçimi Bâlint'in verdiği Tatarca (Kazan) *tustağan* biçimiyle doğrulamıştır. Deny, bu sözün Orta Asya'da kullanıldığını da bildirmiştir. Örnek olarak, Kırgızlar arasında *tostukan* olarak geçtiğini görüyoruz. K. K. Yudahin, Kırgızca-Rusça sözlüğünde "küçük ağaç kap" olarak kullanıldığını bildirmiştir (seyrek). Deny, Neval'nin verdiği *bustagan* veya *bostagan* biçimini de saymıştır, bir yazı yanlışlığı olasılığını da göz önüne alarak...

Jean Deny, *tostagan* biçiminin Farsçadan alındığını da ortaya koymuştur (Far. *düstkan*).

Yazarın bildirdiği gibi, Rusça *dostokan* (daha sonra *stakan*) sözü Türk diyalektlerinden geçme bir alıntıdır.

Martti Räsänen, *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türk-sprachen* (Helsinki 1969) adlı sözlüğünde (81 b) Çağatayca *tostakan* "Holzschüssel" ve Kazakça *tustagan* "Trinkglas" biçimlerini Çağatayca ve Osmanlıca *bostağan* 'ein Gefäß aus einer Arbusenschale', Osmanlıca *bozdağan*, *bozdoğan* gibi birtakım verilerle birleştirmekle kalmayarak Çağatayca *tostakan*, *tostuğan* 'Schüssel', Kazakça *tostağan*, *tustağan* "Trinkglas, Napf, Schöpfkelle" gibi birtakım verileri de ayrı bir maddede yeniden gözden geçirmiştir (491. s.).

Tarama Sözlüğü'nde Evliya Çelebi'nin kullandığı biçime yer verilmediğini görüyoruz.

Rusça *stakan*'ın Anadolu ağızlarında geçtiğini de biliyoruz. *Söz Derleme Dergisi*'nde geçen *isteken* "çay bardağı" (Denizli) biçiminin Rusça *stakan*'dan alındığını Andreas Tietze, "Slavische Lehnwörter in den türkischen Volkssprache" (*Oriens* X, 1957, 1-47. s.) başlıklı yazısında ortaya koymuştu (28. s. 191. madde). Daha sonra Tietze, "Die Zusammensetzung des gewerblichen Wortschatzes in der Provinz Kars" (*Zeitschrift für Balkanologie* XVIII / 2, 1982, 159-215. s.) başlıklı yazısında da (179. s. 142. madde), Orhan Acıpayam'ın *Zanaat Terimleri Sözlüğü*'nde (Ankara 1976) Kars'ta kullanıldığı bildirilen *iskan*, *iskaten* ve *istikan* "bardak" (104. s.) biçimleri üzerinde durmuştu. *Söz Derleme Dergisi*'nde geçen *isteken* biçimi her nedense *Derleme Sözlüğü*'ne alınmamıştır.

tombaz "barge; Danube boat" (92. s.) da ilginç bir veridir. Evliya Çelebi'nin *Seyahatnamesi*'nde sık sık kullanılan *tombaz* da *Tarama Sözlüğü*'ne alınmamıştır. Dankoff, Victor Ostapchuk'un "Fire Documents from the

Topkapı Palace Archive” (*Journal of Turkish Studies* 11, 1987, 49–104. s.) başlıklı yazısındaki bir notuna dayanmaktadır. Bu sözün dilimizde *tombaz* “ırmaklarda işleyen, altı düz kayık” ve “üzerinde köprü kurulan, altı düz kayık biçiminde duba” olarak saklandığı yazarın gözünden kaçmıştır.

Henry ve Renée Kahane ile Andreas Tietze de *Lingua Franca in the Levant* (Urbana 1958) adlı eserlerinde (8. s.) *dombaz*'ın kökeni üzerinde durmuşlardır. Bu bölümdeki bilgiler dizine girmediği için Dankoff bu açıklamadan habersiz kalmıştır.

Yazar, “a type of soup” diye açıkladığı *tovga*'nın (92. s.) *Tarama Sözlüğü*'nde ve *Derleme Sözlüğü*'nde geçtiğini bildirmişse de, kökenine ilişkin bilgi vermemiştir.

“Türk Dilinin *Étymologique* Sözlüğüne Katkılar” başlıklı yazımda *tovga*'nın Farsçadan alındığını ortaya koymuştum. (Bu yazı yakında *Türk Dili*'nde çıkacaktır.) Andreas Tietze, “Persian Loanwords in Anatolian Turkish” (*Oriens* 20, 1967, 125–168. s.) başlıklı yazısında *tovga*'nın kökeni üzerinde durmamıştır.

Tarama Sözlüğü'nde Evliya Çelebi'nin eserinde geçen veri yer almamıştır.

toygun “falcon” (92. s.) sözüne gelince: *Tarama Sözlüğü*'nde geçtiğini bildirmiştir. *Tarama Sözlüğü*'nde Evliya Çelebi *Seyahatname*'sinden alınma iki veri de yer almıştır. (Birinci verinin *Seyahatname*'de geçtiğine yer verilmemiştir.)

Tarama Sözlüğü'nde *toygun*'dan başka *koygun* biçiminde bir veri de göze çarpıyor. “Ak doğan” diye açıklanan bu veri bir *hapax legomenon*'dur. *Toygun* sözünü eski kaynaklarda طويغون biçiminde yazıldığını biliyoruz. Ancak ara sıra تويغون yazımının kullanıldığını da görüyoruz. Anlaşılan bu تويغون yazımı *Et-Tuhfetü's-seniyye* yazmasında taramacı Tahir Nejat Gencan tarafından قويغون diye okunmuştur.

Derleme-Tarama Kolunun eski başkanı Ömer Asım Aksoy'un *toygun* ile *koygun* arasındaki yakınlığı fark etmemesi ilginçtir. Yoksa Derleme-Tarama Kolunun eski başkanı, *Tarama Sözlüğü*'nü gözden geçirmede mi?

Yazar, *varsaq* “a type of dagger” (s.95) sözünün Meninski sözlüğünde “acinacis, gladius brevis et latus / cortellacio / ein kurtzer breiter Degen” diye anlatıldığını açıklamışsa da, *varsak*'ın *Tarama Sözlüğü*'nde yer aldığı gözünden kaçmıştır: *varsak* “eski harp aletlerinden bir çeşit yatağan, kısa kılıç”. Ancak *Tarama Sözlüğü*'nde *Seyahatname*'deki veri değerlendirilmemiştir.

Dankoff, Evliya Çelebi'nin Macarcaya ilişkin verilerini sıralarken (115. s.) Tibor Halasi-Kun'un "Evliya Çelebi as Linguist" (*Eucharisterion... Omeljan Pritsak. Harvard Ukrainian Studies III / IV, 1979-80i, 376-382. s.*) başlıklı yazısını vermiştir. Tibor Halasi-Kun'dan sonra Evliya Çelebi'nin Macarca sözlerini Lajos Ligeti, "Evlija Cselebi magyar szójegyzéke" (*Magyar Nyelv LXVII 1971. 394-409. s.*) başlıklı yazısında gözden geçirmiştir. Bu yazı Ligeti'nin *A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van* (I, Budapest 1977. 324-340. s.) adlı eserinde de yer almıştır. Yazarın Ligeti'nin yazısını görmediği anlaşılıyor.

Dankoff, Macarca *başom şeget* ve *başá manyá* (*bastam anyat) sözlerini Evliya Çelebi'nin *oglanın qıçına sökmekdir* ve *anasına sökmekdir* diye açıkladığını bildirmektedir. Bu açıklamalarda sövmekten söz edildiğine göre, *sökmekdir*'i *sögmekdir* diye düzeltmek gerekir.

Dankoff, sözlüğünün birkaç yerinde Heşdeklerden söz etmişse de, Evliya Çelebi'nin *Seyahatname*'sinde geçen bu ulusa ilişkin bilgi vermemiştir. Örneğin sözlüğün "Miscellaneous" (111. s.) bölümünde Heşdekçe *köşer* sözü verilmiştir. Sözlükte *köşer* (50. s.) "Heşdekçe" bir veri olarak "cart, wagon" diye açıklanmıştır. Bunun gibi, *müjuq* "muzhik; name for the cosack and Christian peasant population of South Russia" (58. s.) maddesinde de Heşdeklerden söz edilmiştir.

Abdülkadir İnan, "Evliya Çelebi'nin "Heşdek"leri hangi ulus?" (*Türk Kültürü* I, 1963, 33-35. s.) bu yolda ilginç bilgiler vermişti. Yazara göre, Evliya Çelebi *Seyahatname*'de Başkurlara Heşdek adını vermektedir: "Baskurtların büyük bir kısmı güneydeki yerlerinden kalkıp kuzeydeki İştékleri daha kuzeye sürüp yurtlarını işgal ettikten sonra komşu Türk boyları tarafından "İşték" adıyla anılır olmuşlardır. Kırgız-Kazaklar ve Nogaylar bu adı bütün Baskurt boylarına tamim etmişlerdir. Kırgız-Kazaklar şimdi de Başkurlara "İşték" derler."

Abdülkadir İnan'a göre, Evliya Çelebi'nin Heşdeklerin yemekleri üzerine verdiği bilgi de "dikkate değer": "Ona göre Heşdek'ler "at eti, talkan, yarma yer, boza ve kıymız içerler. Bunlar Baskurt yemekleridir."

İlginçtir: *Seyahatname* yazmalarında Abdülkadir İnan'ın *yarma* olarak verdiği "Baskurt yemeği", Dankoff'un sözlüğünde (99. s.) *yazma* "a dairy beverage" diye geçmiştir. Yazar, bu veriyi doğrulamak için Nogayca *yazba* biçimini de saymıştır.

Abdülkadir İnan'ın yazısından sonra da Heşdekler üzerine birtakım yazılar çıktığını biliyoruz.

Örneğin R. G. Kuzeev'in *Proisxoždenie baškirskogo naroda. Etničeskij sostav. İstorija rasselenija* (Moskova 1974) adlı eserinde *İşte* (veya *Eşte*)'lerden söz edilmiştir. Yazar (205. s. 10. not), "K êtničeskoj istorii baškir v konce I-načale II tysjačeletija n. ê. (opyt sravnitel'no-istoričeskogo analiza šežere, istoričeskih predanij i legend)" (*Arheologiya i êtnografiya Baškirii* III, 1968) başlıklı çalışmasında (241–248 s.) *İstek* (*İşte*) etnonimi üzerinde durduğunu bildirmiştir. Ancak bu çalışmanın çıktığı dergiyi Ankara'da bulamadım. Rusların Hanti'lere verdikleri *Ostyak* adının *İstek* (*İşte*)'ten geldiği anlaşılıyor (Péter Hajdú, *Az uráli nyelvészet alapkérdései*. Budapest 1988. 2. baskı. 30-31. s.). *İstek* adının Özbekler arasında geçtiğini de biliyoruz. Son olarak Peter B. Golden de *An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East* (Wiesbaden 1992) adlı eserinde *İstek* / *İşte* adı üzerinde durmuştur (263. s.).

Dankoff, yalnız Evliya Çelebi'nin kullandığı yerli ve yabancı sözlere sıralamakla yetinmeyerek, ayrıca *Seyahatname*'den alınma verilerin kökenleri üzerine açıklamalar da yapmıştır. Bu bakımdan etimoloji sorunlarıyla uğraşmak isteyenler "Evliya Çelebi Lügati"ni değerli bir yardımcı olarak sık sık kullanacaklardır.

Seyahatname'nin yazmalarını kullanan Robert Dankoff, *Tarama Sözlüğü*'ndeki verileri sık sık düzelittiği gibi, ara sıra verilerin, *Seyahatname*'deki yerlerinin gösterilmediğini de belirtmiştir.

Robert Dankoff'un sözlüğünde, *Seyahatname*'deki "yabancı kelimeler, mahallî ifadeler" toplanmıştır. Yazımın başlangıç bölümünde, İngilizce alt başlığın daha açık olduğunu belirtmiştim ("Unusual, Dialectal and Foreign Words in the Seyahat-name").

Buna göre, Dankoff *Seyahatname*'yi tararken, yalnız "eskimiş, ağızlar da kalmış ve yabancı sözlere" toplamıştır. Çalışmasını sınırlandırmış olan yazar, birkaç bin sözden oluşan bir sözlük ortaya koymuştur. Demek yalnız eskimiş, ağızlar da kalmış ve yabancı sözlere taramakla kalmayıp Evliya Çelebi'nin söz dağarcığını bütün ayrıntılarıyla değerlendirseydi, birkaç ciltten oluşan anıtsal bir sözlük kazanmış olacaktık.

Dankoff'un "Evliya Çelebi Lügati" tarama çalışmalarına büyük bir katkıdır. Bu eser, *Seyahatname*'nin Türk dilinin söz dağarcığı bakımından ne denli değerli bir kaynak olduğuna da tanıklık etmektedir. Ne yazık ki Derleme-Tarama Kolu eski başkanı Ömer Asım Aksoy'un yönetiminde çıkan

Tarama Sözlüğü'nde Evliya Çelebi'nin eseri gerektiği ölçüde değerlendirilmemiştir.

Değerli çalışma arkadaşım Robert Dankoff'un bize kazandırdığı "Evliya Çelebi Lügati", *Tarama Sözlüğü*'nün ne denli sığ, eksik ve yetersiz kaldığını bir kez daha ortaya koymuş oldu.

PROF. DR. HASAN EREN

ATATÜRK VE TÜRK DİLİ

Prof. Dr. ZEYNEP KORKMAZ

yeni çıktı.